

Իր կաթողիկոսութեան երբորդ տարին կը վախճանէր Թորոս Բ., եւ շատ ցաւալի է որ աւելի կենար չէ ունեցած այդ բարեհամբաւ եւ գործունայ եկեղեցականը, անշուշտ շատ մեծ բարեկարգութիւններով պիտի յաջողէր անոր օժտել Նիւիկիոյ աշէկոծ Աթոռը, հայ ազգին վերջին փառքերուն այդ միակ յուշարձանն ու հայ կենալքի երբեմնի վառ կենդանութեանը վկայ այդ մէկ հատիկ յիշատակարարը:

Թորոս Բ. կաթողիկոսի վրայ խօսած պա-
հուս, հարկ կը համարիմ ուղղել սխալ մը, զոր անոր մասին կը կարգամ Տրդատ եպ. Պալեանի կենսարիւյ Առաջնորդներու վրայ հրատարակած մէկ աշխատութեանը մէջ:

Տրդատ եպ. կը գրէ, թէ ՌՁԾ (1085 + 551 = 1636) Թուականը կրող ճեղագրի մը յիշատակարանին մէջ կայ անունը, Թորոս վարդապետի մը, իբրեւ Առաջնորդ Կեսարիոյ, որ յետոյ Կիլիկիոյ կաթողիկոս կ'ըլլայ, եւ կը յաւելու, Ասոր պաշտօնա-
վարութեան սկզբնաւորութիւնը կ'երեւի ըլլալ 1635 Թուականին, որովհետեւ երկու տարի վերջ, կաթողիկոս կ'ընտրուի Կիլի-
կիոյ Աթոռին¹:

Այս Թուականը կատարելապէս սխալ կը համարիմ, որովհետեւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու շարքին մէջ 1637ին, Թորոս անունով կաթո-
ղիկոս չեմ գտներ², ոչ իսկ Թորոս Ա.ը որ 1548—1551 Նստած է: Կեսարիոյ առաջնորդ եղող Թորոս Բ.ն է, որուն առաջնորդութեան սկիզբը 1650ին կամ յետոյ կարելի է ենթա-
գրել, մանաւանդ որ այդ մասին Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանը գտնուած ձեռագրի մը մէջ կը կարգանք հետեւեալը, ի թվին հայոց ՌժԴ (= 1654) ամին, ի ժամանակս խա-
րանազգեաց հայրապետին տեառն Փիլիպ-
պոսի վերադիտողի ս. Աթոռոյն Էջմիած-
նայ եւ ղիտապետութեան նահանգի տանն Կիլիկիոյ, տեառն Ներսէսի Սեբաստացւոյ
եւ առաջնորդութեան մայրաքաղաքիս Կե-
սարիոյ, որ է Մաժար հին, Տէր Թորոս
վարդապետին, որ յետոյ կաթողիկոս եղեւ
ի Միւս³:

¹ Եզրուած Տրդատ եպ. Պալեանի, Ի Ռիւադիւրիս, ԹԻԲ 3073, 1/14 Հւրդաներ 1906:

² Ալեքսան, Հ. Ղ. Ուխտի, էջ 539:

³ Բարսեղ Խ. Ղ. (այսմ եպիսկոպոս) իր Պաշտ-
օնական Պատգիւթի երկաթորութեան 799-ը էջին մէջ
այս յիշատակարանը հրատարակած է, բայց անոր Թուա-
կանը փոխանակ ՌժԴ-ի, դրած է ՌժԴ (= 1655), ինչ որ
չի համաձայնիր ըստ. մէջ յիշուած աններս ժամանակին:

Ըստ այսմ՝ կը փորձուիմ ենթագրել թէ՛
Տրդատ եպ. ի մէջ բերած վերջինեալ (ՌՁԾ)
Թուականը եթէ անուշագիր ընդօրինակութեան
մը արգիւնքը չէ, սխալ գրութիւն է եւ թէ՛
տարր մէջի Ձն չի փոխել՝ անհրաժեշտ է Ձե-
ռագիրներու մէջ շատ դիւրին է այս գրերը
իրարու հետ շփոթել: Եթէ Ձն ժի փոխելը, այն
ատեն Ս գիրն ալ հարկ կ'ըլլայ կամ Աի կամ
Բի փոխել, որպէս զի Թորոս կաթողիկոսին
Առաջնորդութեան Թուականը յայտնուի ճշգա-
պէս եւ ըլլայ կամ 1652 եւ կամ 1653:

Ըստ զարմանալի է, որ Չամբեան Հ. Մի-
քայէլ բնան չէ խօսած Կիլիկիոյ Աթոռին յոյժ
պատուաբար այս նշանաւոր եկեղեցականին վրայ,
եւ բաւականացած է զայն յիշելով միայն Սոյո
կաթողիկոսներու ցանկին մէջ¹:

(Ըրդու-իւրի) ՏՕԹ. ՎԱՆՐԱՄ Ե. ԹՈՐՈՍՈՍԵՄՍ

Ս Ա Տ Ե Ն Ա Յ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

ORELLI, Konrad von, Allgemeine Religions-
geschichte. Zweite Auflage in zwei Bänden, jeder
Band in ungefähr fünf Lieferungen zu je 2 Mark.
A. Marcus & E. Webers Verlag, Bonn 1911.

Օրէլլիի "Կրօններու ընդհանուր պատմու-
թիւն"ը առաջին անգամ 1899ին լոյս տեսաւ:
Այս գործերն ամէնէն ճիշտ ու ճշգրիտ նկա-
րագրութիւնը կ'ընծայեն Թերթի մը նոյն տարին
գրած հետեւեալ խօսքերը. "Ամենհամեստ
ձեւի տան՝ սրանցիկ գիրք մըն է. տիպար գործը,
իբր դասագիրք, ներս առածովն ու Թողտոմը,
որուն մէջ պարզապէս պատմական ատուղճը հոծ
համառօտութեամբ յառաջ կը բերուի, պայծառ
եւ ճշգրիտ եղանակաւ: Բայց համառօտու-
թեանը մէջ միաժամանակ պնդակալութեան
որ ընթերցողը կրօններու զարկերակին կարծես
զեռ կենտրին ապաւորութիւնը կ'առնու: Մարդ
կը զգայ որ պատմական իրականութիւնը կը
խօսի աւանդութիւն մէջն ծայրէ ծայր: Եւ հոն

որուն: Իմ օրինակ ֓իլիկիոյ կաթողիկոսը 1655ին է վախ-
ճանաւ, եւ 1654ին՝ Կիլիկիոյ Կեսարի կաթողիկոսը: Երեսն
անմիջական յաջորդը ըլլալով Թորոս Բ., յայտնի է թէ ա-
յի կ'ընտր 1655ին Կեսարիոյ առաջնորդ մնացած ըլլաւ:
Թէեւ դիտուի որ շատ անգամ տեղ տեղ յիշատակարան
ներու մէջ կաթողիկոս կամ առաջնորդ, իրենց մահէ անտէն
կամ հրատարակած վերջին իսկ, միջեւ անոնց յաջորդին
ընտրութիւնը յիշուած են իր որդ կամ ներկայ:

¹ Չամբեան Պաշտ. Հայոց, Հատոր Գ. էջ 111 Ժա-
մանակագրութեան:

ուր Հեղինակը դատաստաններ կը յայտնէ, կը զգանք թէ մարդ մին է յայտնողը, որ առողջ դատաստանի տեւ է, մարդ մը, որ գիտէ անձամբ թէ ինչ է Կրօն, (Evangelisches Kirchenblatt für Württemberg) Դայն շեշտով նաեւ կաթոլիկ թերթերը, մանաւանդ որ անխոր յառաջ կը բերէ նաեւ կաթոլիկ Հեղինակներու արդիւնքները։ Այս երկրորդ տպագրութեամբ Հեղինակն իւր գործքին յարգը շատ աւելի մեծցուցած է վերջին տասնեակին լոյս տեսած բոլոր Հեղինակաւոր գրքերու եւ յօդուածներու լաւագոյն արդիւնքներն իւր գրքին մէջ խտացնելով, առանց կրկնապատկերու գործքին մտաւրը, բայց միայն երկու հատորի բաժնած է զայն զիւրատարութեան համար։ Առաջին հատորէն զատ երկրորդէն զգալիաւ քան մէկ պրակ միայն կրցաւ լոյս ընծայել Հեղինակը։ Հանգուցելոյն որդին սակայն հոր պատրաստած ձեռագիրն նիւթերու վրայէն պիտի շարունակէ հրատարակութիւնը մօտ ժամանակէն։

Առաջին հատորը, 420 էջով, կը սկսի ընտիր ներածութեամբ (1—30), ուր գաղղիներէն լեզուի պայծառութեամբ կը խօսի՝ Կրօնի վրայ ընդհանրապէս. ընդհանուր պատմութիւն Կրօնի. Կրօն եւ քաղաքակրթութիւն կամ կուլտուր. Կրօններու դասաւորում. Կրօնի ընդհանուր պատմութիւն եւ քրիստոնէական աստուածաբանութիւն. վերջապէս գիտութեան այս ձիւղին պատմական տեսութիւնը։ Մարմնոյն մէջ յաջորդաբար կը կարդացուին Տօբանաւ ազգաց կրօնները, 21ներու, ճապոններու եւ այլ մինչ-գոյական ցեղերու (30—122)։ Յետոյ Գովառ, հին Եգիպտացոց կրօնը (123—297)։ Երբորդ խումբը կը կազմեն Սեմական ցեղերը, Բաբելոնացիք, Ասորեստացիք, Արամացիք (Ասորիք), Գաննանացիք եւ մնացած մանր ցեղերը, ցոյց տալով ասոնց հրէական եւ քրիստոնէական կրօնի հետ ունեցած յարաբերութիւնները։ Ասոր կից տեղ բռնած է, մէկ թուղթի մէջ քրիստոնէութիւնը եւ ապա Մանիքեականութիւնն ու Մանդալական կրօնը, որուն կը յաջորդէ հին արաբական եւ երբեմնիւ արդի իսլամական կրօնը (297—412)։

Երկրորդ հատորով կը սկսի չորրորդ խումբը, Հնդեւրոպական կրօններ. այսինքն՝ Հնդկական եւ հին Վեդական, Բրահմանական, Բուդայական, Հնդաւային Հնդկաց Կրօնները (1—96 եւ այլն)։ Յաջորդ պրակները, զորոնք առջեւ չունին, պիտի խօսին Պարսից, Յունաց, Հռոմէացոց, Կեղտաց Գերմանացոց եւ Սլաւներու կրօնին վրայ։ Մասնաւոր ուշադրութիւն կը դարձուի

նաեւ Վերիկէի եւ Ամերիկայի բնակիչներու, մանաւանդ Մեքսիկայի եւ Բերուի, կրօններուն։ Գրքին վերջը պիտի խօսուի կրօնապատմական հարցերու մասին, կրօնի ընդհանրականութիւնը, ծագումն ու զարգացումը։ —

Իւրաքանչիւր խումբին սկիզբը դրուած է ընդհանուր տեսութիւն կամ ներածութիւն մը, այնուհետեւ կը ներկայացուի մէն մի ազգի բնակչութեան տեղը, պատմական ծագումն ու կենսը, երկրին հանգամանքները, նուիրական գրքերն, իմէ ունին, քաղաքակրթական յառաջդիմութիւնը, մատենագրութիւն եւ ասոնց քննութիւնը եւ հրատարակութիւնը։ Ապա կ'անցնի աստուածներուն, եւ անոնց մատուցուած պաշտամունքին, ազգին բարոյական եւ ընկերական յարաբերութեանց, եւ այլն։

Մեծապէս ցանկալի էր, որ գիտնայինք օգտուել կրօնապատմական արդի բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններէն, որոնցմէ մեր ազգային պատկառելի հնութեանց, բայց մանաւանդ գիցարանութեան ապահովաբար առատ լոյս պիտի հասներ։ Ստուգիւ Միհր, Արա եւ Ասհապ, Անահիտ, Ասորիք եւ Դանէ եւ մինչեւ իսկ Վլադիմիր իրաւի ձեւ ու գոյն կ'առնուն մեր մտաց մէջ, երբ այդ հին ազգաց դիցն ու դիցազոնք զմեզնիս կը կանգնեն։ Օրէլիի "Կրօններու ընդհանուր պատմութիւնը" ամենայնաւոր համատեքել կ'ընծայէ հին ազգերու դից եւ կրօնից, պարզ նպատակ ունի ներկայիս խանդու մշակուող հոգեբանական կրօնական լեզուայ ուրուագիծ մը տալ, որ անթարմաթ կարենանք իրականութեան մօտենալ։ Սլուսանք ուրիշ անգամ վերադառնալ, երբ մնացածն ալ լոյս տեսնէ, այս վերջին տեսակետով ալ Օրէլիի սքանչելի գործքը գիտաւ։

Հ. Մ. ԵՂՈՍԵՅԱՆ

Das Konzil von Trident, sein Schauplatz, Verlauf und Ertrag. Herausgegeben von Dr. Heinrich Swoboda. 57 ընդգրկ մէջ, 8 առանձին պատկերներով եւ 3 յաւելումով։ Wien 1912. Verlag der Leo-Gesellschaft. Գինն 6 K.

"Կաթոլիկէ աշխարհին ոչ մէկ քաղաք միաժամանակ այնպէս յաճախ յիշուած եւ այնպէս քիչ ծանօթ է, ինչպէս Տրիենտը (հին հրէգենա)։ Իրբեւ հանդիսավայր այն մեծ եկեղեցական բարենորոգութեան, որ՝ շատերէն բաղձացուած, ուրիշներէն մերժուած եւ ընդդիմութիւն կրած, բայց ի վերջոյ 16. դարուն ի